

جغرافیای سیاسی جهان اسلام

قسمت سوم

عوامل توانمندساز برای دستیابی به وحدت

بخش اول - جغرافیای طبیعی

سرلشکر پاسدار دکتر سید یحیی صفوی
دانشیار جغرافیای سیاسی دانشگاه امام حسین علیه السلام

چکیده

اتصال سرنوشت کشورهای اسلامی به یکدیگر، مزیت‌های نسبی، فرصت‌ها و افق‌های روشنی را به منظور رشد، توسعه و اقتدار هر یک از کشورهای اسلامی خلق می‌کند. یاری جستن از باورها و ارزش‌های اسلامی یکی از مهمترین عوامل شکل‌گیری وحدت و همگرایی میان کشورهای اسلامی است. با تکیه بر ارزش‌ها و باورهای مشترک زمینه‌ی بهره‌جویی از ظرفیت‌های موجود در جهان اسلام به منظور حفظ و ارتقای منافع مسلمین امکان‌پذیر می‌شود.

از جمله ظرفیت‌ها و قابلیت‌های اصلی جهان اسلام را می‌توان موارد ذیل برشمرد:

- موقعیت ژئوپلیتیک، ژئواکونومیک و ژئواستراتژیک کشورهای اسلامی
- بهره‌مندی از کانون‌های معتبر ایجاد قدرت

○ امکان ارتقای نظام دفاعی در قالب ائتلاف و پیمان‌های دفاعی و تبدیل نمودن آن

به یک قدرت برتر

○ وجود فرصت‌ها و تهدیدهای مشترک

این مقاله با بررسی عوامل توانمندساز جهان اسلام، رویکردهای مختلف راجع به وحدت جهان اسلام مورد توجه قرار داده است.

واژگان کلیدی: موقعیت جغرافیایی جهان اسلام، موقعیت ژئوپلیتیکی برتر، موقعیت ژئواستراتژیکی منحصر به فرد، موقعیت ژئواکونومیکی بی‌نظیر، ژئوکالچر.

موقعیت جغرافیایی کشورهای اسلامی موقعیت کلی

جهان اسلام در برگیرنده‌ی محدوده‌ی وسیعی است که از ساحل غربی اقیانوس اطلس در آمریکای جنوبی تا حد سواحل غربی اقیانوس آرام در قاره‌ی آسیا را دربر گرفته است.

این وسعتی که کشورهای اسلامی را در خود جای داده است، از نظر موقعیت جغرافیایی و گستردگی طولی و عرضی دارای اهمیت فوق‌العاده‌ای

بوده، حدود ۲۲ درصد از مجموع خشکی‌های جهان را دربرمی‌گیرد و بخش‌های وسیعی از دو قاره‌ی آسیا و آفریقا و بخش‌های کوچکی از قاره‌ی اروپا و آمریکا را شامل می‌شود. خشکی، کم‌آبی، دمای نسبتاً زیاد، شوری خاک و تنوع محیط جغرافیایی از جمله ویژگی‌های سرزمین‌های جهان اسلام است. به طوری که بخش عظیمی از قلمروی جهان اسلام را سرزمین‌های بیابانی خشک با پوشش نباتی ناچیز که ناشی از حداقل ریزش‌های جوی است تشکیل می‌دهد. فرسایش بادی، بر این سرزمین‌های بیابانی حداکثر تأثیرات خود را برجای گذاشته و چهره‌ی بیابان‌ها را با امواج شن و ماسه از شکلی به شکل دیگر درمی‌آورد. به طور مثال، فرسایش آبی در کشورهای جنوبی آسیا به ویژه بنگلادش خرابی‌ها و تلفات انسانی فراوانی را سبب می‌شود که در کمتر نقطه‌ای از جهان نظیر آن دیده می‌شود.^(۱)

جغرافیای طبیعی جهان اسلام

الف) موقعیت ریاضی: سرزمین‌های اسلامی بین ۶۱ درجه‌ی طول غربی (از نصف‌النهار گرینویچ) و ۱۳۰ درجه‌ی طول شرقی و نیز بین ۲۵ درجه‌ی عرض جنوبی و ۵۵ درجه‌ی شمالی از خط استوا قرار گرفته‌اند. غربی‌ترین کشور عضو سازمان کنفرانس اسلامی کشور گویان در قاره‌ی آمریکا و شمال آمریکای جنوبی و شرقی‌ترین آن کشور اندونزی واقع در جنوب شرق آسیاست. شمالی‌ترین کشور قزاقستان واقع در آسیای مرکزی و جنوبی‌ترین کشور اسلامی موزامبیک در جنوب قاره آفریقا است.^(۲)

خط استوا که محدوده‌ی کشورهای اسلامی را به دو قسمت شمال و جنوب تقسیم کرده است، به طور مستقیم از کشورهای اندونزی، سومالی، اوگاندا و گابن می‌گذرد که در شرایط اقلیمی این کشورها بسیار مؤثر است.

در میان کشورهای جهان اسلام اندونزی، مالدیو و کومور موقعیت مجمع‌الجزایر دارند و کشورهای قطر و بحرین از موقعیت شبه جزیره و

۱۳	بنگلادش	۱۴۳,۹۹۸	۱۴	بنین	۱۱۲,۶۲۰
۱۵	بورکینافاسو	۲۷۴,۲۰۰	۱۶	پاکستان	۷۹۶,۰۰۰
۱۷	تاجیکستان	۱۴۲,۰۰۰	۱۸	ترکمنستان	۴۴۸,۰۰۰
۱۹	ترکیه	۷۸۰,۵۷۶	۲۰	تونس	۱۶۴,۱۵۰
۲۱	توگو	۵۶,۰۰۰	۲۲	جیبوتی	۲۳,۲۰۰
۲۳	چاد	۱,۲۸۴,۰۰۰	۲۴	سنگال	۱۹۶,۱۹۲
۲۵	سودان	۲,۵۰۳,۸۹۰	۲۶	سورینام	۱۴۳,۰۰۰
۲۷	سوریه	۱۸۵,۱۸۰	۲۸	سومالی	۶۳۷,۶۵۷
۲۹	سیرالئون	۷۴,۷۴۰	۳۰	ساحل عاج	۳۲۲,۳۶۳
۳۱	عراق	۴۳۳,۹۲۴	۳۲	عربستان سعودی	۲,۱۴۹,۶۹۰
۳۳	عمان	۳۰,۶۰۰	۳۴	فلسطین	۲۰,۷۷۰
۳۵	قرقیزستان	۱۹۸,۰۰۰	۳۶	قزاقستان	۲,۷۶۶,۰۰۰
۳۷	قطر	۱۱,۴۲۷	۳۸	کامرون	۴۵۷,۴۴۲
۳۹	کومور	۱,۸۶۲	۴۰	کویت	۱۷۸,۱۸
۴۱	گابن	۲۶۷,۶۶۷	۴۲	گامبیا	۱۱,۲۹۵
۴۳	گینه	۲۴۵,۸۵۷	۴۴	گینه بیسائو	۳۶,۱۲۵
۴۵	گویان	۲۱۴,۹۶۹	۴۶	لبنان	۱۰۴,۰۰۰
۴۷	لیبی	۱,۷۵۹,۵۴۰	۴۸	مالدیو	۲۹۸
۴۹	مالزی	۳۳۲,۶۳۳	۵۰	مالی	۱,۲۴۰,۰۰۰
۵۱	مراکش	۴۴۵,۰۵۰	۵۲	مصر	۱,۰۰۱,۴۴۹
۵۳	موریتانی	۱,۰۳۰,۷۰۰	۵۴	موزامبیک	۷۷۱,۰۰۰
۵۵	نیجر	۱,۲۶۷,۰۰۰	۵۶	نیجریه	۹۲۳,۷۶۸
۵۷	یمن	۵۳۱,۸۱۹			

منبع: سیدیحیی صفوی، جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام، دانشگاه شهید بهشتی، سال ۱۳۸۷-۱۳۸۶.

ج) ناهم‌آوری‌ها و ارتفاعات در جهان اسلام: کشورهای اسلامی بخش عظیمی از سطح زمین را در اختیار دارند، به نحوی که در آن جا سه صفحه‌ی تکتونیکی با هم تلاقی می‌کنند. در نتیجه‌ی برخورد این صفحات رشته‌کوه‌های عظیم به ویژه در مغرب و در بخش شمالی منطقه یعنی ایران و ترکیه به وجود آمده است.

مهم‌ترین این کوه‌ها در آفریقا رشته‌کوه‌های اطلس و ریف هستند که در شمال غرب این قاره و بخش وسیعی از کشورهای مراکش، الجزایر و تونس تشکیل شده‌اند. بلندترین قله‌ی رشته‌کوه اطلس در مراکش، قله‌ی توبکال با ارتفاع حدود ۴۰۰۰ متر است. همچنین رشته‌کوه تی‌بستی در شمال کشور چاد قرار دارد. (۴)

در منطقه‌ی آسیای میانه، در کشور تاجیکستان، دو رشته‌کوه پامیر و تیان شان (۵) قرار دارند که رشته‌کوه پامیر جنوب این کشور را پوشانده و مرتفع‌ترین نقطه‌ی آن قله‌ی لنین با ارتفاع حدود ۷۱۳۴ متر است، و رشته‌کوه تیان شان شمال و مرکز این کشور را پوشانده است. (۶)

در افغانستان سلسله‌ی جبال هندوکش از سمت شمال شرقی به جنوب

جزیره‌ای برخوردارند، و کشورهای نظیر افغانستان، بورکینافاسو، چاد و مالی در خشکی محصور بوده و به دریا راه ندارند.

بین شرقی‌ترین و غربی‌ترین حد جهان اسلام حدود ۱۳ ساعت اختلاف زمان وجود دارد. برخی از پژوهشگران، جهان اسلام را به سه منطقه‌ی غربی، شرقی و مرکزی تقسیم‌بندی می‌کنند. کشورهای اسلامی شمال و غرب آفریقا تحت عنوان منطقه‌ی غربی، کشورهای مستقر در جنوب و جنوب شرق آسیا و آسیای مرکزی تحت عنوان مجموعه‌ی شرقی جهان اسلام و کشورهای واقع در خاورمیانه تحت عنوان بخش مرکزی جهان اسلام محسوب می‌شوند.

اساس این تقسیم‌بندی ممکن است به لحاظ بحران‌ها و مشکلات اصلی جهان اسلام یا اهمیت بخش مرکزی بوده باشد.

ب) وسعت جهان اسلام: کل جهان اسلام با وسعتی بیش از ۳۱ میلیون کیلومتر مربع حدود ۲۲ درصد مساحت خشکی‌های کره‌ی زمین را در برمی‌گیرد که بدنه اصلی آن به شکل مستطیلی از کرانه‌های اقیانوس اطلس و شمال آفریقا تا خاورمیانه‌ی اسلامی، آسیای مرکزی، جنوب غربی آسیا، بخش بزرگی از هند، تمام بنگلادش و کشورهای جنوب شرق آسیا و در حقیقت بخش عمده‌ای از قاره‌ی آسیا و آفریقا و بخشی از اروپا را شامل می‌شود. از یک دیدگاه مجموعه‌ی ۵۷ کشور اسلامی که به طور رسمی عضو سازمان کنفرانس اسلامی هستند به سه گروه: کشورهای آسیایی (جنوبی، جنوب شرقی و مرکزی) با مساحت حدود ۹/۵ میلیون کیلومتر مربع، کشورهای آفریقایی با مساحتی حدود ۶/۸ میلیون کیلومتر مربع و گروه کشورهای عربی با ۱۴ میلیون کیلومتر مربع تقسیم می‌شود. (۳)

در این بین، سه کشور سودان (با مساحت ۲,۵۰۳,۸۹۰ کیلومتر مربع) عربستان سعودی (با مساحت ۲,۱۴۹,۶۹۰ کیلومتر مربع) و الجزایر (با مساحت ۲,۳۸۱,۷۴۱ کیلومتر مربع) حدود ۲۷ درصد مساحت کشورهای جهان اسلام را در برمی‌گیرند و کشورهای کوچک‌تری همچون مجمع‌الجزایر مالدیو در اقیانوس هند (با مساحت ۲۹۸ کیلومتر مربع)، جزیره‌ی بحرین (با مساحت ۶۹۲ کیلومتر مربع) و برونی (با مساحت ۵۷۰ کیلومتر مربع) جزو کشورهای کوچک سازمان کنفرانس اسلامی محسوب می‌شوند. کل مساحت جهان اسلام حدود سه برابر قاره‌ی اروپا و نزدیک چهار برابر وسعت قاره‌ی اقیانوسیه است که این وسعت و موقعیت نسبی و ریاضی از منظر جغرافیای سیاسی و دیدگاه‌های ژئوپلیتیکی حائز اهمیت است.

جدول ۱ - وسعت کشورهای اسلامی (برحسب کیلومتر مربع)

ردیف	کشور	مساحت	ردیف	کشور	مساحت
۱	آذربایجان	۷۸,۰۰۰	۲	آلبانی	۷۴,۸۲۸
۳	اردن هاشمی	۹۷,۷۴۰	۴	افغانستان	۶۴۷,۴۹۷
۵	الجزایر	۲,۳۸۱,۷۴۱	۶	امارات متحده	۷۷,۷۰۰
۷	اندونزی	۱,۴۹۱,۵۶۴	۸	اوگاندا	۲۳۶,۰۳۶
۹	ازبکستان	۳۹۹,۰۰۰	۱۰	ایران	۱,۶۴۸,۰۰۰
۱۱	بحرین	۶۹۲	۱۲	برونی	۵۷۰

از بزرگ‌ترین و گرم‌ترین بیابان‌های دنیاست که مساحت آن بالغ بر ۳۵۰،۰۰۰ کیلومترمربع است و تمامی نواحی شمالی و مرکزی کشور را دربرگرفته است.^(۳۳) و بالاخره دشت کویر در مرکز و بیابان لوت در جنوب شرق ایران از دیگر مناطق بیابانی کشورهای اسلامی هستند.

ه) دریاها، دریاچه‌ها، رودها: اکثر کشورهای مسلمان در نقاطی واقع شده‌اند که به آب‌های آزاد جهان دسترسی دارند و حتی برخی در گلوگاه‌های راهبردی، تنگه‌ها و آبراهه‌های جهان قرار گرفته‌اند، ضمن این که خود این کشورها نیز دارای دریاچه‌ها، رودخانه‌ها و چشمه‌های متعددی هستند. دریاهایی که کشورهای اسلامی بر سواحل آن واقع شده‌اند عبارتند از: دریای مدیترانه در شمال آفریقا و غرب آسیا، دریای سیاه در شمال ترکیه و دریای مرمره در شمال غرب این کشور، دریای سرخ یا بحر احمر، حد فاصل بین عربستان و آفریقای شرقی، دریای عمان در جنوب ایران، دریای آدریاتیک در غرب آلبانی، دریای کارائیب در شمال کشورهای سورینام و گویان، دریای چین جنوبی در شرق مالزی و دریای اندامان^(۳۴) در غرب این کشور، و بالاخره دریاهای سولو^(۳۵)، کرام^(۳۶)، تیمور^(۳۷) و آرافورا^(۳۸) که در کشور اندونزی قرار گرفته‌اند. دریاچه‌های معروف سرزمین‌های اسلامی عبارتند از: در منطقه‌ی آسیای میانه دریاچه آرال^(۳۹) در شمال غرب ازبکستان که از نظر وسعت چهارمین دریاچه جهان است^(۴۰) و دریاچه‌ی آیسیک‌کول^(۴۱) در شمال قرقیزستان که بزرگ‌ترین دریاچه‌ی آسیای مرکزی پس از آرال است.^(۴۲)

همچنین دریاچه‌های بالخاش^(۴۳) و زایسان^(۴۴) در قزاقستان قرار دارند.^(۴۵) در منطقه‌ی خاورمیانه نیز دریاچه‌های متعددی وجود دارند، از جمله: دریاچه‌ی خزر، در شمال ایران و دریاچه‌ی ارومیه در شمال غرب ایران، وان در شرق ترکیه و بحرالمتیت یا دریای مرده در اردن است.^(۴۶) دریاچه ویکتوریا در جنوب شرق اوگاندا بزرگترین دریاچه‌ی قاره آفریقا که سرچشمه‌ی رود نیل نیز است.

دریاچه‌ی چاد بین کشورهای چاد، نیجریه و نیجر و دریاچه‌ی فاگوئی بین^(۴۷) در مرکز کشور مالی قرار دارد.^(۴۸)

رودخانه‌های معروف کشورهای اسلامی نیز عبارتند از: در آسیای میانه، رودهای سیردریا^(۴۹) یا سیحون و آمودریا^(۴۰) یا جیحون، پرآب‌ترین رودهای منطقه را تشکیل می‌دهند. در تاجیکستان آمودریا از کوه‌های پامیر سرچشمه گرفته و پس از تشکیل رود مرزی با افغانستان و عبور از ترکمنستان و ازبکستان به دریاچه‌ی آرال می‌ریزد، و سیردریا که از کوه‌های تیان‌شان سرچشمه می‌گیرد در جمهوری قزاقستان به دریاچه‌ی آرال می‌ریزد. در ترکیه رودهای قزل ایرماق^(۴۱) و یشل ایرماق^(۴۲) که هر دو از کوه‌های شمال شرقی ترکیه سرچشمه گرفته و به دریای سیاه می‌ریزند، و رود قره‌سو که از کوه‌های شرقی این کشور سرچشمه می‌گیرد و سپس وارد سوریه می‌شود، ادامه همین رود در عراق فرات نامیده می‌شود و با رود دجله که از ارتفاعات ترکیه سرچشمه می‌گیرد در قرن به هم می‌پیوندند، و سپس با رود کارون، اروندرود را تشکیل می‌دهند و به خلیج فارس می‌ریزد. در ایران رودهای کرخه و کارون به خلیج فارس، و سفید رود به دریای

غربی کشیده شده است که بلندترین نقطه‌ی آن در این کشور قله‌ی بابا حدود ۵۱۴۳ متر ارتفاع دارد.^(۴۳) در پاکستان سه سلسله جبال بزرگ جهان یعنی هیمالیا، قراقوم و هندوکش در مناطق شمالی این کشور با هم تلاقی می‌کنند؛ بخش شمالی و مرزهای غربی با افغانستان را سلسله جبال هندوکش تشکیل می‌دهد که مرتفع‌ترین قله‌ی آن با ارتفاع ۷۸۰۰ متر تورپچ‌میر^(۴۴) نام دارد و گذرگاه یا گردنه‌ی معروف خیبر نیز در این منطقه قرار دارد.^(۴۵) در شمال خاورمیانه رشته کوه‌های ممتد و طولانی وجود دارند که کوه‌های آلپ آلبانی از آن دسته هستند. در ایران دو رشته کوه البرز در شمال کشور با قله‌ی دماوند و ارتفاع حدود ۵۶۰۰ متر و رشته کوه زاگرس در غرب کشور با قله‌ی دنا و ارتفاعی حدود ۴۲۰۰ متر قرار دارند. معروف‌ترین کوه‌های ترکیه آلپ‌های پونتیک^(۴۶) در شمال این کشور و سلسله جبال توروس^(۴۷) در جنوب این کشور است که دنباله‌ی این کوه‌ها به نام آنتی توروس^(۴۸) به سمت شمال شرقی پیش می‌رود و به فلات ارمنستان مربوط می‌شود که بلندترین قله‌ی آن آرارات با ارتفاعی نزدیک به ۵۲۰۰ متر است.^(۴۹) برخی ارتفاعات مهم دیگر در جنوب یمن با قله‌هایی بیش از ۳۷۰۰ متر و کوه هرمون (جبل‌الشیخ) در سوریه با ارتفاعی حدود ۲۸۰۰ متر است.

در جنوب شرق آسیا، در جزایر اندونزی یک سلسله کوه‌هایی که منشأ آتشفشانی دارند دیده می‌شود که بلندترین قله‌ی آن، کرنیت‌جی^(۵۰) با ارتفاعی حدود ۳۸۰۰ متر، جزء کوه‌های آتشفشانی فعال هستند و تنها در جزیره‌ی جاوه بیش از ۱۰۰ قله‌ی آتشفشانی وجود دارد.^(۵۱)

د) بیابان‌ها و صحاری: آنچه در سیمای طبیعی جهان اسلام بسیار مشهود است گستردگی وسیع و دامنه‌دار سرزمین‌های خشک و بی‌آب و علف در بسیاری از مناطق آن است. اراضی بیابانی که از غرب آفریقا تا جنوب و مرکز آسیا ادامه دارد و اکثر کشورهای اسلامی در درون آن جای گرفته‌اند از چند قسمت تشکیل شده است. قسمت‌های عمده‌ی این مناطق در کشورهای شمال آفریقا واقع می‌شوند که حد فاصل میان کوه‌های اطلس و جلگه‌های مرکزی آفریقا را در برمی‌گیرند. این صحراها که اکثراً گرم و سوزان هستند، ممالک مصر، لیبی، سودان، الجزایر، نیجر، موریتانی و مالی را پوشانده‌اند. در میان این صحراها، وادی دراد در جنوب مراکش، صحرای جوب در شمال مالی، صحرای ایگیدی^(۵۲) در شمال موریتانی، عرق کبیر^(۵۳) شرقی در شمال الجزایر و عرق کبیر غربی در جنوب این کشور، حماد الحمرا در تونس، دشت فزان^(۵۴) در شمال لیبی و صحرای بزرگ لیبی در شرق این کشور و غرب مصر اهمیت بیشتری دارند.

در عربستان سعودی نیز بیابان نجد بخش اعظم این کشور را تشکیل می‌دهد. بخش جنوبی این بیابان را «ربع‌الخالی» می‌نامند که تا کشور یمن ادامه می‌یابد و وسعت آن حدود ۵۰۰،۰۰۰ کیلومترمربع است.^(۵۵) در یمن نیز بیابانی به موازات ساحل امتداد دارد که به وادی حضرموت^(۵۶) معروف است. این منطقه عاری از سکنه بوده اما در مناطق فوقانی و محل‌هایی که خاک‌های رسوبی و دارای آب ناشی از سیلاب‌های متناوب است مردم کمی در آنجا گرد آمده و به کشاورزی مشغول هستند.^(۵۷) در ترکمنستان، هشتاد درصد وسعت این کشور را کویر قره‌قوم^(۵۸) تشکیل می‌دهد. این کویر یکی

دولت مصر توجه خاصی به حفظ امنیت این کانال دارد و تکرار اشغال ساحل شرقی توسط اسرائیل می‌تواند یک فاجعه‌ی ملی باشد (در سال ۱۹۶۷ کانال سوئز در اثر اشغال صحرای سینا توسط اسرائیل بسته شد) (۵۷) و بالاخره تنگه موزامبیک که در شرق این کشور (بین موزامبیک و ماداگاسکار) قرار دارد. (۵۸)

ز) مجمع‌الجزایر، جزایر و شبه جزایر: در جهان اسلام سه کشور اندونزی، مالدیو و کومور به صورت مجمع‌الجزایر هستند که در این میان اندونزی بزرگ‌ترین مجمع‌الجزایر دنیاست و از سه هزار جزیره‌ی بزرگ و کوچک تشکیل شده است. جزایر جاوه، سوماترا، برنو و سولاوسی مهمترین جزایر اندونزی هستند. جزیره‌ی جاوه بزرگترین و پرجمعیت‌ترین جزیره‌ی جهان است.

مجمع‌الجزایر مالدیو در جنوب غرب هندوستان در اقیانوس هند قرار دارد که از ۸۰ جزیره‌ی کوچک تشکیل شده و کومور در غرب آفریقا شامل یک جزیره‌ی بزرگ و چند جزیره‌ی کوچک است. در کل، از آن جا که اکثر کشورهای اسلامی در نقاطی واقع شده‌اند که به دریای آزاد راه دارند، دارای جزایر فراوانی نیز هستند که معروف‌ترین آنها عبارتند از: در خاورمیانه، جزیره‌ی بحرین که کشوری است در میان آب‌های خلیج فارس؛ جزایر بویان (۵۹) و فیلکه (۶۰) که در شرق کویت قرار دارند؛ جزایر ایرانی هرمز، قشم، کیش، خارک و تنب بزرگ و کوچک، ابوموسی و لاوان که در خلیج فارس واقع هستند. یمن نیز دارای جزایر زیادی در دریای سرخ است و تعداد آن‌ها به ۳۸۰ جزیره می‌رسد که بیشتر آنها در جنوب دریای فوق و در طول سواحل این کشور قرار دارند. بعضی از آنها آتشفشانی و برخی دیگر مرجانی و خالی از سکنه هستند و تعداد کمی از آنها قابل سکونت است. مهمترین آنها جزایر پریم (۶۱) در جنوب باب‌المندب و سکوترا (۶۲) در شرق خلیج عدن است. (۶۳) همچنین جزایر مرموره در دریای مرموره و از میر در دریای اژه که متعلق به ترکیه هستند، و جزیره‌ی جریا (۶۴) که در شرق تونس قرار دارد. مهمترین شبه جزیره در کشورهای اسلامی شبه جزیره‌ی بزرگ عربستان است که شش واحد سیاسی عربستان سعودی، یمن، عمان، امارات متحده عربی، قطر و کویت این شبه جزیره را تشکیل می‌دهند؛ عربستان سعودی بیش از دو سوم شبه جزیره را در بر گرفته است. (۶۵) مساحت عربستان ۲،۴۱۹،۶۹۰ کیلومتر مربع است. و بالاخره شبه جزیره‌ی سینا در شمال شرقی مصر که حدود ۶۰ هزار کیلومتر مربع مساحت دارد و به شکل مثلثی است که قاعده‌ی آن در شمال و رأس آن در جنوب و غرب آن به کانال سوئز متصل است. (۶۶)

ح) جنگل‌ها: از آن جا که خط استوا از میان تعدادی از کشورهای اسلامی می‌گذرد، این مناطق دارای آب و هوای گرم و مرطوب هستند و مناطق جنگلی آنها زیاد است. از جمله‌ی این مناطق کشور اوگانداست که دارای ۷/۵ میلیون هکتار اراضی جنگلی است و به دلیل ثروت‌های فراوان جنگلی به برزیل آفریقا معروف است؛ دولت این کشور صدور چوب و الوار را به خارج ممنوع کرده است تا از تخریب جنگل‌ها جلوگیری نماید. (۶۷) اندونزی به دلیل میزان رطوبت بالا (که به طور متوسط بین ۷۰ تا ۹۰ درصد

مازندران می‌ریزند. (۴۳) رود لیطانی، تنها رود کامل در لبنان است که از شمال شرق به جنوب غرب و به سمت منطقه‌ی بعلبک جریان دارد و به دریای مدیترانه می‌ریزد. (۴۴) در افغانستان رود کابل از میان شهر کابل می‌گذرد و به رود سند در پاکستان می‌ریزد، و هیرمند که از کوه‌های غرب کابل سرچشمه گرفته و قسمتی از مرز مشترک ایران و افغانستان را تشکیل می‌دهد و بالاخره به دریاچه‌ی هامون در ایران منتهی می‌شود. در پاکستان، رود سند یا ایندوس (۴۵) یکی از بزرگترین رودهای جهان است که از هیمالیا سرچشمه می‌گیرد و به دریای عمان می‌ریزد. در بنگلادش رودخانه‌ی گنگ (۴۶) و براهماپوترا (۴۷) جریان دارند که هر دو از دامنه‌ی جنوبی هیمالیا در هند سرچشمه می‌گیرند و به خلیج بنگال می‌ریزند. (۴۸)

در آفریقا، رود پراب نیل که طولی‌ترین رودخانه‌ی دنیاست و از دریاچه‌ی ویکتوریا در جنوب سرچشمه می‌گیرد، پس از عبور از سودان و مصر با تشکیل یک دلتای وسیع به دریای مدیترانه می‌ریزد. (مساحت دلتای رود نیل تقریباً ۳۳ هزار کیلومتر مربع است که حدود ۴ درصد مساحت کل مصر را شامل می‌شود). (۴۹) رود نیجر در کشور نیجریه که از کوه‌های فوتاجالون در سیرالئون سرچشمه می‌گیرد و یک سوم آن در نیجریه جریان دارد، به خلیج گینه می‌ریزد. همچنین رودهای سنگال و گامبیا، در غرب آفریقا، به اقیانوس اطلس می‌ریزند.

و) خلیج‌ها و تنگه‌ها: خلیج‌های واقع در جهان اسلام عبارتند از: خلیج فارس در جنوب ایران، خلیج عدن در جنوب یمن، خلیج گینه در غرب آفریقا و جنوب کشور توگو، خلیج بنگال در جنوب بنگلادش، خلیج اسکندریه در شمال مصر، خلیج سرت در شمال لیبی، خلیج تونس در شرق تونس، خلیج اسکندرون در جنوب ترکیه و خلیج گامبیا در غرب ترکیه. تنگه‌ها و ترعه‌هایی که کشورهای اسلامی در طرفین آن قرار دارند به شرح زیر است: (۵۰)

تنگه‌ی باب‌المندب، بین کشورهای یمن و جیبوتی که دریای سرخ را به خلیج عدن و در نتیجه به اقیانوس هند ارتباط می‌دهد و حدود ۷ درصد واردات نفتی اروپای غربی از طریق این تنگه صورت می‌گیرد؛ تنگه‌ی داردانل که رابط بین دریای مرموره و دریای مدیترانه است؛ تنگه بسفر (۵۱) که حدفاصل دریای سیاه و مرموره است؛ تنگه‌ی جبل الطارق (۵۲) که دریای مدیترانه را به اقیانوس اطلس پیوند می‌دهد و در جنوب این تنگه کشور مراکش واقع شده است که یکی از پررفت و آمدترین آبراهه‌های میان اقیانوسی جهان است و روزانه ۱۵۰ کشتی از آن عبور می‌کنند؛ تنگه‌ی هرمز بین خلیج فارس و دریای عمان که حدود ۱۰۰ مایل دریایی (۱۸۲ کیلومتر) طول دارد و از شمال به ایران و از جنوب به جزیره‌ی مسندم (۵۳) عمان محدود می‌شود، باریک‌ترین بخش آن بین جزیره‌ی ایرانی لارک و جزیره کوچک عمانی قوئین کبیر (۵۴)، ۲۱ مایل دریایی عرض دارد؛ تنگه‌ی مالاکا (۵۵) بین مالزی و جزیره‌ی سوماترای اندونزی؛ کانال سوئز (۵۶) در شمال شرق مصر که دریای مدیترانه و دریای سرخ را به هم مرتبط می‌سازد و حدود ۱۰ درصد صادرات نفتی منطقه‌ی خلیج فارس به ایالات متحده و اروپای غربی امروزه از طریق این کانال انجام می‌شود.

۵- آب و هوای کوهستانی، مخصوص نواحی ارتفاعی کشورهاست و نمی‌توان کشور خاصی را در این گروه قرار داد؛ به عنوان مثال، نواحی شرقی ترکیه و نواحی غربی ایران و نقاط شمالی عراق و بخش‌هایی از کشور آلبانی، افغانستان، قریزستان و تاجیکستان آب و هوای کوهستانی دارند.

منابع و مآخذ

- ۱- تکیه‌ای، مهدی؛ «مصر»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۲- جریمی، داود؛ «ازبکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۳- حافظ‌نیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ جلد دوم؛ قم: سازمان حوزه‌ها و مدارس علمی خارج از کشور؛ ۱۳۷۹.
- ۴- درایسدل، آلا سراج و اوج بلیک، جرالده؛ «جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا»؛ مترجم: دزه میرحیدر؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ چاپ چهارم؛ ۱۳۷۴.
- ۵- صفوی، سیدیحی؛ جزوه‌ی درسی جغرافیای سیاسی جهان اسلام؛ دانشگاه شهید بهشتی؛ سال ۱۳۸۷-۱۳۸۶.
- ۶- علی‌آبادی، علیرضا؛ «افغانستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۷- فرجی، عبدالرضا؛ «جغرافیای کشورهای مسلمان (آموزش متوسطی عمومی)»؛ تهران: شرکت چاپ و نشر ایران؛ ۱۳۷۶.
- ۸- فرزین‌نیا، زیبا؛ «پاکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶.
- ۹- کریملو، داود؛ «یمن»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۴.
- ۱۰- کریمی، حسین؛ «ترکمنستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۱۱- گلی‌زواره، غلامرضا؛ «جغرافیای جهان اسلام؛ آشنایی با کشورهای اسلامی و قلمرو اقلیت‌های مسلمان»؛ قم: مؤسسه انتشارات امام خمینی (ره)؛ ۱۳۸۵.
- ۱۲- منولی‌الموتی، محمدرضا؛ «اوگاندا»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۴.
- ۱۳- مجیدی سورکی، علی؛ «الجزایر»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۱۴- مظفری، محمدرضا؛ «اندونزی»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۲.
- ۱۵- معظمی‌گودرزی، پروین؛ «قریزستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۷.
- ۱۶- ملک‌شاه، حبیب‌اله؛ «آلبانی»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۱۷- مناقبتی، محمدرضا؛ «اردن»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵.
- ۱۸- منتظمی، رویا؛ «تاجیکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۴.
- ۱۹- نادری سمیرمی، احمد؛ «لبنان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶.

است)، سومین ذخایر جنگل‌های استوایی بعد از برزیل و زئیر را در اختیار دارد، وسعت جنگل‌های اندونزی حدود ۱۲۲ میلیون هکتار (۶۷ درصد کل مساحت خاکی کشور) است که ۵۵ میلیون هکتار از آن (۴۵ درصد کل جنگل‌ها) در سوماترا و کالیمانتان واقع شده‌اند.^(۶۸) بخش اعظم کشور برونئی پوشیده از جنگل‌های بارانی مناطق حاره و پوشیده از گیاهان و جنگل‌های استوایی است. در بنگلادش ۱۴ درصد کل نواحی کشور را جنگل تشکیل می‌دهد و جنگل یکی از منابع اصلی مصرف انرژی سنتی در این کشور است که با توسعه‌ی مناطق مسکونی از وسعت جنگل‌ها کاسته می‌شود.^(۶۹) نیمه‌ی جنوبی کشور ساحل عاج پوشیده از جنگل است و یکی از منابع ثروت این کشور محسوب می‌شود، مساحت جنگل‌های سیرالئون ۷۳۰ هزار هکتار است، تولید الوار در این کشور یکی از صنایع تقریباً مهم داخلی را تشکیل می‌دهد. اراضی جنگلی الجزایر به ۲/۴ میلیون هکتار بالغ می‌گردد و دامنه‌ی کوه‌های اطلس را جنگل‌های انبوهی پوشانده است.^(۷۰) و بالاخره آلبانی که کشوری کوهستانی و بسیاری از مناطق آن پوشیده از جنگل است؛ فرآورده‌های چوبی نقش مهمی در اقتصاد ضعیف این کشور دارند.^(۷۱)

ط) ویژگی‌های اقلیمی کشورهای اسلامی: از نظر آب و هوایی و شرایط اقلیمی تقریباً همه نوع آب و هوا به جز آب و هوای قطبی در سرزمین‌های اسلامی قابل مشاهده است و از این نظر می‌توانیم کشورهای اسلامی را به انواع زیر تقسیم کنیم:

- ۱- کشورهایی که در طرفین خط استوا و کمربند آن قرار دارند، این کشورها از آب و هوای گرم و مرطوب و پرباران برخوردارند. در این مناطق اختلاف فصل کمتر دیده می‌شود و جنگل انبوه از ثروت‌های این گونه کشورهاست؛ کشورهای اوگاندا، اندونزی، برونئی، بنگلادش، ساحل عاج و سیرالئون در این کمربند قرار گرفته‌اند.
- ۲- کشورهایی که در کمربند صحرایی و بیابانی واقع‌اند. در این نواحی آب و هوای گرم و خشک با اختلاف دمای زیاد و تبخیر فراوان، بازندگی ناچیز و وزش بادهای توأم با شن و گرد و خاک دیده می‌شود و کم‌آبی مشکلات فراوانی را برای مردمان این نواحی فراهم نموده است؛ کشورهای سودان، چاد، نیجر، مالی، موریتانی و شبه جزیره‌ی عربستان از چنین آب و هوایی برخوردارند.
- ۳- کشورهایی که آب و هوای مدیترانه‌ای دارند، نواحی شمالی کشورهای مصر، لیبی، تونس، الجزایر، مراکش و بخش غربی و جنوبی ترکیه، فلسطین و لبنان از این نوع آب و هوا برخوردارند، این آب و هوا شرایط خاصی را برای کشورهای مزبور پدید آورده که از جمله وجود یک فصل خشک (تابستان) و نیز یک فصل پرباران (زمستان) است.
- ۴- کشورهایی که آب و هوای معتدل دارند، تنوع شرایط جغرافیایی، دوری و نزدیکی به دریا و ارتفاع از سطح دریا موجب آن شده که برخی از کشورها از زمستان‌های نسبتاً ملایم و تابستان‌های معتدل برخوردار باشند، البته این شرایط را نمی‌توان برای تمام نقاط این کشورها تعمیم داد؛ ایران و عراق در این گروه قرار می‌گیرند.

پی نوشت

- 37) Fagui Bin
۳۸) حافظنیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- 39) Syrdary
- 40) Amudarya
- 41) Kizelirmak
- 42) Yeshillirmak
۴۳) همان؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- ۴۴) نادری سیرمی، احمد؛ «لبنان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶؛ ص ۷۴.
- 45) Indus
- 46) Gang
- 47) Barhmaputra
۴۸) حافظنیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- ۴۹) تکیه ای، مهدی؛ «مصر»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵؛ ص ۶۹.
- ۵۰) گلی زواره، غلامرضا؛ «جغرافیای جهان اسلام»؛ ص ۱۶۳.
- 51) Bosphor
- 52) Gibraltar
- 53) Musundam
- 54) Great Quoin
- 55) Malaca
- 56) Suez
۵۷) در ایسدل، آلاسرا بزو اچ، بلیک، جرالده؛ «جغرافیای سیاسی خاورمیانه و شمال آفریقا»؛ مترجم دژمه میرحیدر؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ چاپ چهارم؛ ۱۳۷۴؛ صص ۱۱-۱۲.
- ۵۸) حافظنیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- 59) Bubiyan
- 60) Faliaka
- 61) Perim
- 62) Socotra
۶۳) کریملو، داوود؛ «یمن»؛ ص ۴۲.
- 64) Jerba
۶۵) لجرجی، عبدالرضا؛ «جغرافیای کشورهای مسلمان (آموزش متوسطی عمومی)»؛ تهران: شرکت چاپ و نشر ایران؛ ۱۳۷۶.
- ۶۶) تکیه ای، مهدی؛ «مصر»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵؛ ص ۶۹.
- ۶۷) متولی الموتی، محمدرضا؛ «اوگاندا»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی؛ ۱۳۷۴؛ ص ۴۴.
- ۶۸) مظفری، محمدرضا؛ «اندونزی»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۲؛ ص ۸.
- ۶۹) متولی الموتی، محمدرضا؛ «اوگاندا»؛ ص ۴۴.
- ۷۰) مجیدی سورکی، علی؛ «الجزایر»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵؛ ص ۶۱.
- ۷۱) ملک شاه، حبیب اله؛ «آلبانی»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵؛ ص ۷۱.
- ۱) حافظنیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ جلد دوم؛ قم: سازمان حوزه ها و مدارس علمیه خارج از کشور، ۱۳۷۹؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- ۲) گلی زواره، غلامرضا؛ «جغرافیای جهان اسلام: آشنایی با کشورهای اسلامی و قلمرو اقلیت های مسلمان»؛ قم: مؤسسه انتشارات امام خمینی (ره)؛ ۱۳۸۵؛ ص ۱۶.
- ۳) گلی زواره، غلامرضا؛ «جغرافیای جهان اسلام»؛ صص ۱۶۵-۱۶۱.
- ۴) حافظنیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- 5) Tian Shan
- ۶) منتظمی، رویا؛ «تاجیکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۴؛ ص ۱۳.
- ۷) علی آبادی، علیرضا؛ «افغانستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه، ۱۳۷۵؛ ص ۲۳.
- 8) Turichmir
- ۹) نرژین نیا، زیبا؛ «پاکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۶؛ ص ۸۷.
- 10) Pontique Alpes
- 11) Toros
- 12) Anti Toros
- ۱۳) حافظنیا، محمدرضا؛ «مبانی مطالعات سیاسی - اجتماعی»؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- 14) Kernitji
۱۵) همان؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- 16) Igidi
- 17) Ergh
- 18) Fezzan
۱۹) همان؛ صص ۲۵۷-۲۴۴.
- 20) Wadi Hadhrmaut
۲۱) کریملو، داوود؛ «یمن»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۴؛ ص ۴۲.
- 22) Kara Kum
۲۳) کریمی، حسین؛ «ترکمنستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵؛ ص ۶۲.
- 24) Indaman
- 25) Sulu
- 26) Ceram
- 27) Timor
- 28) Arafura
- 29) Aral
۳۰) چرمی، داوود؛ «ازبکستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۵؛ ص ۶۷.
- 31) Issik - Kul
۳۲) معظمی گودرزی، پروین؛ «قرقیزستان»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه؛ ۱۳۷۷؛ ص ۹۱.
- 33) Balkhash
- 34) Zysan
۳۵) چرمی، داوود؛ «ازبکستان»؛ ص ۶۷.
- ۳۶) مناقبتی، محمدرضا؛ «اردن»؛ تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی؛ ۱۳۷۵؛ ص ۶۴.